

МАКОВЕЦЬКА В. В.,
аспірант кафедри цивільного права та процесу
факультету № 6
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 347.635

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.4.12>

НАЙКРАЩІ ІНТЕРЕСИ ДИТИНИ ЯК ЧИННИК НАЛЕЖНОГО БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ МАЛОЛІТНІХ ОСІБ

У статті проаналізовано потреби та найкращі інтереси дитини, що визначають зміст і характер батьківського виховання. Право на належне батьківське виховання як особисте немайнове право будь-якої дитини опосередковує набуття певних благ через задоволення потреб фізичного, морального-духовного, інтелектуального розвитку. Складність визначення змісту належного виховання визначається суб'єктивними факторами та фактичними способами реалізації правомочностей, що становлять зміст зазначеного права, а способи чітко не регламентовані законодавством, зокрема: догляд, турбота про здоров'я, форми та методи виховання, стилі батьківського виховання, духовний і моральний розвиток. Установлено, що інтереси дитини передбачають існування суспільних відносин із приводу предмета певних потреб, що вимагає задоволення потреб у найкращий спосіб. Доведено, що для належного виховання важливою є мета, яка визначає зміст суб'єктивного права, та засоби, що забезпечуються способами, формами та методами, окресленими сімейним законодавством, зокрема через дотримання норм моралі, заборону фізичного насильства, сексуальної, економічної експлуатації, іншу безпеку дитини. Підтримана та розвинута позиція про класифікацію потреб дитини за критерієм незамінності. Встановлення базових потреб дозволило виокремити форму батьківського виховання: батьківське піклування, зміст якого визначають догляд, турбота про здоров'я, психоемоційний стан, нагляд, задоволення життєво-побутових потреб. Потреби у повазі, отриманні любові, розумінні, адекватній оцінці зумовлюють нормальний психоемоційний розвиток і безпеку. Встановлено значення виокремлення піклування як особливої форми батьківського виховання для періоду раннього дитинства та при переданні дитини на виховання. Зазначено, що задоволення метапотреб, потреб самоактуалізації залежать і від самої дитини, але сприяння їх задоволенню батьками визначає виховання як те, що здійснюється в найкращих інтересах, а відсутність є критерієм для оцінки ухилення батьків від виконання обов'язків щодо виховання дитини.

Ключові слова: найкращі інтереси дитини, належне батьківське виховання, батьківське піклування, базові потреби малолітньої дитини.

Makovetska V. V. The best interests of the child as a factor of proper parental nurturing of children under the age of fourteen

The article analyses the needs and best interests of the child which determine the content and the nature of parental nurturing. The right for proper parental nurturing is a non-property right of any child, it mediates the acquisition of benefits through satisfying the needs of his or her physical, moral, spiritual, intellectual

development. The difficulty of determining the content of proper nurturing is determined by: subjective factors, the use of the factual techniques of realizing the right that make up the content of individual rights and techniques which are not clearly regulated by law (care, healthcare, nurturing forms and methods, parental nurturing styles, spiritual and moral development and others). It is established that the interests of the child presuppose the existence of social relations concerning certain needs, which requires the satisfaction of the needs in the best way. It is proved that for proper nurturing important are the purpose that determines the content of individual right and the means provided by the techniques, forms and methods established by family law, in particular, through compliance with moral norms, inadmissibility of physical violence, sexual, economic exploitation and other child safety. The position on the classification of child's needs by the criterion of irreplaceability is supported and developed. The establishment of the basic needs made it possible to distinguish the form of parental nurturing: parental care whose content is determined by care, healthcare, psycho-emotional state, supervision, satisfaction of household needs. The needs for respect, love, understanding, and adequate evaluation determines normal psycho-emotional development and security. The significance of distinguishing parental care as a special form of parental nurturing for the period of early childhood and when a child is fostered out, has been established. It is determined that the satisfaction of meta-needs, the needs of self-actualization depend on the child, but the parents' contribution to their satisfaction defines nurturing as what is done in the best interests, and its absence is a criterion for assessing parental neglect.

Key words: *best interests of the child, proper parental nurturing, parental care, basic needs of a child under 14.*

Вступ. Відповідно до ст. 152 Сімейного кодексу України (далі – СК) кожній дитині гарантується правона належне батьківське виховання, яке охороняється та захищається державою. Призначення будь-якого суб'єктивного права зумовлюється потребами, які можливо задовольнити шляхом його здійснення, а способи його здійснення дають можливість задовольнити цю потребу за допомогою реалізації правомочностей, передбачених законом [1, с. 43]. Право на належне батьківське виховання є особистим немайновим правом будь-якої дитини, опосередковує набуття відповідного блага через задоволення потреб фізичного, морально-духовного, інтелектуального розвитку. Суб'єктивне право та інтереси дитини співвідносяться як засіб і мета, оскільки інтереси є передумовою та метою реалізації суб'єктивного права [2, с. 109–114; 3, с. 102].

У ст. 18 Конвенції про права дитини визначено, що найкращі інтереси дитини є предметом основного піклування батьків. Батьки несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини [4]. Водночас визначення найкращих інтересів малолітньої дитини та змісту її суб'єктивного права на належне батьківське виховання є одним із найскладніших питань теоретичного та практичного характеру. Дослідники зазначають, що розкриття в законодавстві змісту права дитини на виховання є недоцільним, оскільки неможливе окреслення його меж [5, с. 19–20]. Складність визначення змісту поняття належності виховання визначається суб'єктивним і неоднозначним тлумаченням його кожним із батьків [6, с. 305]. Ці ускладнення пов'язані не лише з тим, що законодавством встановлюються лише «крайні» межі, з якими закон пов'язує, зокрема, позбавлення батьківських прав, відібрання дитини, та тим, що виховання здебільшого реалізується фактичними способами та способами, чітко не регламентованими законодавством (такими як догляд, турбота про здоров'я, форми та методи виховання, стилі батьківського виховання, повага до дитини, піклування про духовний і моральний розвиток і т. ін.), але й із тим, що належне виховання не можливо успішно здійснити без реалізації спеціальних правомочностей та особистих немайнових прав дитини [6, с. 305], пов'язаних із вихованням спільними та суміжними інтересами.

Прагнення задовольнити будь-яку потребу в суспільстві набуває форму інтересу. Юридична теорія інтересів визнає інтерес засадою права, а головне його призначення полягає у встановленні справедливого співвідношення між ними в суспільстві [7, с. 8]. Кожен інтерес, що охороняється суб'єктивним правом, є охоронюваним законом інтересом [8, с. 54]. Сутність існування суб'єктивного права полягає в тому, щоб забезпечити особу ефективними правовими засобами для задоволення її потреб [9, с. 119]. Інтерес передбачає існування суспільних відносин із приводу предмета певної потреби, і природно, що суб'єкти прагнуть задовольнити свої потреби у найбільш прийнятний для себе спосіб [10, с. 61]. Оскільки задоволення найкращих інтересів дитини постає важливим виховним завданням, встановлення їх змісту є визначальним у межах батьківського виховання.

Дослідженню окремих механізмів забезпечення інтересів дитини були присвячені праці Ж.В. Петречко, Я.С. Тубольцевої, Л.В. Красицької, М.В. Логвінової, О.В. Розгон, С.Я. Фурси та ін. Водночас зміст найкращих інтересів дитини при визначенні критеріїв належного батьківського виховання залишився поза увагою вітчизняних науковців.

Постановка завдання. Метою статті є визначення змісту та систематизація найкращих інтересів малолітньої дитини як критеріїв належного батьківського виховання.

Результати дослідження. Інтересами малолітньої особи, значення яких може змінюватися залежно від віку, є фізичні та фізіологічні, життєво-побутові, морально-духовні, інтелектуальні, соціальні, правові та відповідні види безпеки. Оскільки інтереси є всеосяжними, а такі відносини недоцільно, складно чи неможливо регулювати нормами права, правове регулювання надає значення межах батьківського виховного впливу через недопустимість жорстокості й експлуатації, фізичних покарань, приниження гідності дитини, особисту гідну та правомірну поведінку батьків, безпеку; встановлює обов'язки батьків із піклування про здоров'я дитини, її фізичний, духовний і моральний розвиток, виховання в душі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї і т. ін. Н.М. Крестовська пропонує до головних засад належного виховання залучати: правомірність поведінки, повагу до моральних цінностей, прав і свобод інших людей [11, с. 378]. О.В. Мельник виокремлює правильність ціннісних соціальних орієнтирів, забезпечення здобуття освіти, підготовку до самостійного життя, повагу до дитини, відсутність фізичного та психологічного насильств і відповідних покарань, будь-якого виду експлуатації [12, с. 126–127]. Результатом виховання дитини є фізичне та психоемоційне її здоров'я, впевненість у собі, відсутність конформізму та депривації, оптимістичні погляди на світ. Зважаючи на те, що виховний вплив на дитину в широкому розумінні відбувається за будь-яких умов, змістом обов'язків батьків має бути виховання, яке відповідає найкращим інтересам дитини.

ЄСПЛ зазначив, що те, що слугує найкращим інтересам дитини, має вирішальне значення в кожній справі, в якій вирішується питання про права дитини [13]. При їх визначенні ЄСПЛ пропонує в конкретній ситуації брати до уваги наявність забезпечення її розвитку в безпечному, надійному та стабільному середовищі та в середовищі, яке не є дисфункціональним; збереження зв'язків дитини з сім'єю, окрім випадків, коли доведено, що сім'я непридатна або явно дисфункціональна [14]. Відповідні положення визначають мінімальні стандарти здійснення виховання. Водночас, окрім мети, яка визначає зміст права на виховання через забезпечення потреб, і приблизний перелік якостей, якими має оволодіти дитина, й особистих немайнових благ, які має набути, визначальними для виховання є засоби впливу, що забезпечуються способами, формами та методами, окресленими сімейним законодавством, зокрема шляхом посилення на норми моралі, заборону фізичного насильства, сексуальної та економічної експлуатації, безпеку для фізичного здоров'я дитини.

Комітет із прав дитини визначив основні критерії оцінки потреб дитини як найважливіших інструментів забезпечення її найкращих інтересів: щодо турботи, захисту та безпеки; особистості, віку та статі; персональної історії та соціально-культурного тла; сімейного оточення, контактів із сім'єю та соціальних контактів з однолітками та дорослими; факторів вразливості, наявності у дитини навичок і розвитку її здібностей; щодо поглядів і прагнень дитини; прав і потреб у галузі охорони здоров'я, освіти; розвитку дитини, яким визнача-

ється перехід у доросле та самостійне життя [15]. Комітет здійснив послідову систематизацію потреб дитини, які впливають на її нормальну життєдіяльність, розвиток і становлення. Загалом класифікація потреб дитини може бути здійснена за різними критеріями, але певне правове значення має запропонована А. Маслоу, котрий виокремлює: дефіцитарні мотиви-потреби, пов'язані із задоволенням фізіологічних, життєво-побутових потреб, зокрема фізичного розвитку та здатності до життєдіяльності, безпеки, потреб у любові та належності; метапотреби як мотиви особистісного та духовного зростання, пов'язані із розширенням світогляду, набуттям соціального досвіду, актуалізацією особистісного потенціалу та досягненнями [16, с. 487–501].

Задоволення дефіцитарних і мета потреб дітей чинним законодавством України покладено на батьків, за їх наявності, чи осіб, що їх замінюють, через виконання обов'язків у галузі виховання, піклування та розвитку. Отже, потреби, які опосередковують охоронювані законом найкращі інтереси малолітньої дитини, можна узагальнити за критерієм їх незамінності таким чином: дефіцитарні (базові, незамінні) – фізіологічні, догляд (турбота), у безпеці, належності до соціальної групи, у розумінні, оцінці, повазі та любові; мета потреби – визначають фактори розвитку особистості, пов'язані з моральним, естетичним, інтелектуальним розвитком, культурним рівнем, самореалізацією, творенням. Первинними в ієрархії сімейних мотивів- потреб є дефіцитарні потреби [17, с. 110], а для малолітньої особи на ранніх етапах – фізіологічні, життєво- побутові потреби, фізична та психоемоційна безпека та розвиток мають виключне значення. Потреба в повазі дитини поряд із доглядом є першочерговою та визначає разом із фізичною, моральною, психоемоційною безпекою межі права на належне виховання (ч. 1, 6, 7 ст. 150, ч. 3 ст. 151, ч. 1 ст. 155 СК), будь-які способи реалізації правомочностей щодо здійснення виховання. Незадоволення цих потреб батьками тягне найсуворіші правові наслідки та покладене в основу виокремлення підстав позбавлення батьківських прав або відібрання дитини від батьків, а також виокремлення способів виконання батьківських обов'язків – догляду, турботи про здоров'я, психоемоційний стан, нагляд, задоволення життєво побутових потреб. Задоволення цих потреб і безпека як базові визначають зміст правової категорії «батьківське піклування». Потреби у повазі, отриманні любові, розумінні, адекватній оцінці зумовлюють нормальний психоемоційний розвиток, по суті психоемоційну безпеку для нормального розвитку особистості малолітньої дитини. У зв'язку з цим є всі підстави визнати піклування особливою формою батьківського виховання, характерною для періоду раннього дитинства, а також, за винятком окремих способів, при переданні дитини на виховання. Задоволення мета потреб, потреб самоактуалізації вже більше залежить від самої дитини, ґрунтується на умовах задоволення дефіцитарних потреб, утім, сприяння їх задоволенню батьками визначатиме виховання як те, що здійснюється в найкращих інтересах, а відсутність буде критерієм для оцінки ухилення від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини.

Чинне сімейне законодавство таким чином диференціює потреби дитини. Відповідно до ч. 2 ст. 150 СК батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний і моральний розвиток. У такому буквальному контексті піклуванням поглинаються всі дефіцитарні потреби, морально-духовний та інтелектуальний розвиток. Принагідно зазначимо, що турбота, догляд і піклування як прояв уваги до потреб у лінгвістичному значенні та значенні транснаціональних нормативних актів є синонімами, а відтінки їх тлумачення залежать від ситуації та особливих потреб. І хоча загалом йдеться про опікування будь-якими потребами дитини, ст. 150 СК визначено, що передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї. У ч. 2 ст. 219 та інших положеннях СК також розрізняється виховання, батьківська турбота та піклування. Така непослідовність не сприяє найкращому регулюванню відносин щодо батьківського виховання. Належить погодитися із позицією О.В. Синегубова, що батьківське виховання містить заходи, спрямовані на формування всебічного та гармонійного розвитку особистості, задоволення і морально-духовних, і життєво- побутових потреб [6, с. 297]. Враховуючи наведену вище класифікацію потреб і зміст батьківського піклування у юридичному значенні як

догляду, турботи про її здоров'я, елементарні життєво-побутові потреби та психоемоційну безпеку дитини, ще раз наголошуємо на тому, що воно є окремою формою батьківського виховання, особливо характерною для періоду раннього дитинства. Її виокремлення має також практичне значення для визначення кола батьківських обов'язків у разі передання дитини на виховання, коли дитина постійно проживає у закладі охорони здоров'я, навчальному або іншому дитячому закладі. Очевидно, що у зв'язку з цим більшість дій, пов'язаних із доглядом, наглядом і безпекою (задоволенням фізіологічних, гігієнічних, побутових потреб), турботою про здоров'я, навчанням (залежно від сутності дитячої установи) здійснюється особами, яким передана дитина. Батьки залежно від режиму та характеру закладу, віддаленості від їхнього місця проживання мають виявляти увагу до психоемоційного стану дитини, здійснювати моральну підтримку, корегувати правила поведінки дитини у новому для неї середовищі, цікавитися в адміністрації закладу або лікаря станом дитини, її успіхами, дисципліною, забезпечувати необхідним одягом, якщо дозволено – забирати додому на свята, канікули чи вихідні.

Прояв уваги батьків до стабільного психоемоційного, морально-духовного й інтелектуального, культурного розвитку дитини є вихованням у психологічному та педагогічному значенні. Оскільки прояв уваги до морально-духовних і психоемоційних потреб дитини є спільним і для виховних заходів, і для піклування, повністю відокремити виховання та батьківське піклування неможливо. Процес виховання передбачає систему виховних заходів, прояв уваги, надання моральної підтримки при вирішенні життєвих питань, прищеплювання впевненості у собі та залучення до активної участі в житті суспільства [18, с. 172]. Йдеться також про задоволення метапотреб, що здійснюється через форми та методи виховання. До загально-педагогічних умов належного виховання можна віднести авторитетний стиль виховання [19], методи переконання та заохочення, особистий гідний приклад батьків, глибоке та всебічне знання батьками особливостей і потреб своїх дітей, організацію спільної діяльності, вільного часу, спілкування з дітьми, а також єдність вимог членів сім'ї [20, с. 111–115]. Найкращі інтереси дитини як головний принцип здійснення її прав передбачають, що безпосередній зміст конкретних способів виховання має зумовлюватися такою поведінкою батьків, способами та прийомами виховного впливу, які не просто відповідають встановленим законом межам, визначаються формальним здійсненням турботи, а є усвідомленим прагненням задовольнити потреби через любов, повагу та розуміння, здійснювати моральну підтримку, сприяти розвитку здібностей, враховуючи потенціал малолітньої особи.

Обов'язок батьків – виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, народу, Батьківщини, сприяти здобуттю повної загальної середньої освіти, підготовці до самостійного життя, розвивати здібності, направлені на задоволення метапотреб самоактуалізації. Забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти є мінімальним стандартом у задоволенні потреб особистісного розвитку, який можна оцінити за формальними ознаками. Оскільки на батьків неможливо покласти обов'язок забезпечити всі права дитини через їхню об'єктивну некваліфікованість, їх обов'язком є не сама освіта, а сприяння отриманню освіти, що безпосередньо залежить від самоактуалізації, яка буде вкрай незадовільною за умови незабезпечення дифіцитарних потреб.

Окремо маємо зупинитися на задоволенні потреб безпеки дитини, особливо малолітньої, що є базовими. Концепція безпеки людини, розроблена ООН, виділяє економічну, продовольчу, екологічну, особисту, політичну, громадську та культурну безпеку, безпеку для здоров'я. Інші підсистеми (соціальна, інформаційна, духовна, пожежна безпека тощо) визнано складниками попередньо зазначених [21]. Ю.О. Трестер виокремлює фізичну, матеріальну, психологічну, екологічну, гуманітарну та інформаційну безпеку дитини, зазначає, що мінімально необхідний рівень матеріального забезпечення є важливою умовою фізичного та психоемоційного розвитку дитини. Психологічною безпекою є стан, у якому дотримуються комфортні психоемоційні умови для розвитку дитини від народження. Протягом різних вікових періодів для дитячого організму характерним є різні прояви загроз психологічній безпеці, що формують у дитячій психіці стійкі порушення, які згодом можуть

трансформуватися у серйозні захворювання [22, с. 175]. О. Шишкіна залучає до психологічних загроз зовнішні причини психологічної безпеки дитини: некоректну поведінку батьків, дорослих, котрі часто контактують із дітьми, міжособистісні стосунки дітей у групах; невиконання гігієнічних вимог; відсутність автономності. Психоемоційне напруження дітей призводить до виникнення психосоматичних розладів, що можуть негативно позначитися на самопочутті [23]. У зв'язку з цим безпека для здоров'я, фізична, матеріальна та психологічна безпека дитини є базовими потребами, визначають таку форму батьківського виховання, як батьківське піклування, до способів здійснення якого, окрім догляду та турботи про здоров'я та психоемоційний стан, має бути віднесено нагляд.

Висновки. Найкращі інтереси дитини є охоронюваними законом інтересами, задоволення яких забезпечується шляхом здійснення різних суб'єктивних прав. У галузі сімейних відносин ці інтереси забезпечуються батьками, що зумовлено природними, психологічними та соціальними факторами. Одним із юридичних засобів задоволення таких інтересів є право на належне батьківське виховання. Найважливішими благами для розвитку дитини, які здатні та мають забезпечити батьки, є: фізичне здоров'я та безпека, психоемоційна безпека; гідність та особиста індивідуальність, фізичний, морально-духовний та інтелектуальний розвиток; світоглядний і культурний рівень, самоусвідомлення й усвідомлення балансу між особистими потребами та потребами оточення; готовність дитини до свідомого дорослого життя у суспільстві.

Зміст батьківського піклування як окремої форми батьківського виховання становлять догляд, турбота про здоров'я, психоемоційний стан, безпека та нагляд, задоволення життєво-побутових потреб. Серед метапотреб сприяння отриманню повної загальної середньої освіти є мінімальною та необхідною умовою належного здійснення батьками своїх обов'язків щодо виховання. Батьківське виховання за чинним сімейним законодавством є належним за умови задоволення базових потреб щодо піклування, поваги до дитини та сприяння інтелектуальному розвитку. Найкращі інтереси визначають межі права на належне виховання малолітньої дитини, батьківські обов'язки, межі реалізації прав батьків щодо виховання.

Список використаних джерел:

1. Калюжний К.Р. Юридична природа суб'єктивного права на інформацію. *Юридичний вісник*. 2015. № 3. С. 42–46.
2. Венедиктова И.В. Охраняемый законом интерес в гражданском праве : монография. Харьков : Точка, 2012. 508 с.
3. Коструба А.В. Теоретичне розуміння системи правових форм захисту корпоративних відносин. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. Т. 25. № 1. С. 97–119. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/varpu_2018_25_1_8 (дата звернення: 05.05.2020).
4. Конвенція про права дитини, схвалена Резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 р. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 18.06.2020).
5. Казанцева А.Е. Обязанности и права родителей (замещающих их лиц) по воспитанию детей и ответственность за их нарушение. Хаскельберга. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1987. 140 с.
6. Синегубов О.В. Здійснення особистих немайнових прав осіб, що не досягли повноліття : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2015. 508 с.
7. Иеринг Р. Борьба за право / пер. Ершов С.И. Москва : Феникс, 1991. 64 с.
8. Грибанов В.П. Интерес в гражданском праве. *Советское государство и право*. 1967. № 1. С. 50–62.
9. Шайкенов Н.А. Правовое обеспечение интересов личности. Свердловск : Изд-во Уральского ун-та, 1990. С. 200.
10. Гетманцев М.О. Интерес у цивільному процесуальному праві зарубіжних країн. *Приватне право і підприємництво*. 2017. Вип. 17. С. 60–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prp_2017_17_15 (дата звернення: 10.06.2020).

11. Крестовська Н.М. Сім'я у сфері дії ювенальної юстиції. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 61. С. 376–380.
12. Мельник О.В. Особисті немайнові права дитини при усиновленні за законодавством України та окремих зарубіжних країн : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2016. 239 с.
13. Дело «Эльшольц против Германии», 13.07.2000, № 25735/94. URL : <http://docs.pravo.ru/document/view/19382625/17527794/> (дата звернення: 20.06.2020).
14. Справа «Мамчур проти України» від 16.06.2015, № 10383/09. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a93#Text (дата звернення: 20.06.2020).
15. Committee on the Rights of the Child, General Comment. № 14 (2013), Chapter V.A.1 and par. 44. URL: <https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/crcgencommen.pdf> (дата звернення: 05.05.2020).
16. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург : Питер, 2012. 354 с.; Хьелл Л., Зиглер Д. Теория личности. Основные положения, исследования и применение. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 608 с.
17. Алексеєнко Т.Ф. Концептуалізація соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання : автореф. дис. докт. пед. наук : 13.00.05. НАПН України. Київ, 2017. 573 с.
18. Синегубов О.В. Тлумачення права на належне батьківське виховання в контексті його здійснення неповнолітньою особою. *Науковий вісник УжНУ. Серія : Право*. 2014. Вип. 27 (1). С. 172–175. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_27\(1\)_45](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_27(1)_45) (дата звернення: 25.05.2020).
19. Особливості демократичного стилю виховання. URL : <https://childdevelop.com.ua/articles/upbring/5723/> (дата звернення: 15.06.2020)
20. Пунда О.О. Право на сімейне виховання та проблеми його здійснення. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2005. № 1. С. 111–115.
21. Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех / пер. с англ. ПРООН. Москва : Весь Мир, 2011. 188 с.
22. Трестер Ю.О. Системний аналіз загроз безпеці дитини у сучасних умовах. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal). Politologia*. 2016. № 6. С. 168–177.
23. Шишкіна О. Психологічна небезпека – чи можна вберегти від неї дитину. URL: http://slovyanochka.at.ua/publ/psikhologichna_nebezpeka_chi_mozhna_vberegiti_vid_neji_ditinu/1-1-0-8 (дата звернення: 15.06.2020).

